ڊاڪٽر علي جان ٻرڙو/ڊاڪٽر حاڪم علي ٻرڙو

جديد سنڌي ڪهاڻيءَ جي باني جمال ابڙي جي افسانن جو مختصر جائزو

Literary Analysis of Short Stories of Jamal Abro: Founder of Modern Sindhi Short Story Writer

Abstract:

Short stories are reflections of any society in Sindhi Literature, Short Stories since the days of its inception depicts social reality and its truth. Moreover in evolution of short stories, many writers have played their due roles. Among these, Jamal Abro, as a short stories writer, stands out.

Jamal Abro was son of Ali Khan Abro. His distinguishing style in perspective of him chosen topics and his plots give him a distinctive place in Sindhi "Peerani", "Shah Jo Phar", "Maan Mard", "Muhn Kaaro", "Kaaro Pani" and "Khameesay Jo Coat" are same of his short stories whose titles are also extra ordinary and eye-catching comparatively other writer have less much expertise. Short stories based on characters are also his unique style such as "Pasho Pasha", "Hoo Hur Ho" are very famous also.

In this research paper literary analysis of Jamal Abro's work is briefly presented so as to mention all the qualities of his short stories that make the reader believe that his short stories are true reflection of our society.

جمال ابڙو ولد علي خان ابڙو 2 مئي 1924ع ڳوٺ سانگي، ديهہ منگواڻي تعلقي ميهڙ جي پرسان ضلعي دادو [تنهن وقت لاڙڪاڻو ضلعو] ۾ پيدا ٿيو. جمال ابڙي شروعاتي تعليم ڳوٺ منگواڻيءَ مان حاصل ڪئي، تنهن کان پوءِ سيڪنڊري تعليم لاڙڪاڻي شهر جي ميونسپل هاءِ اسڪول مان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ نور محمد هاءِ اسڪول حيدرآباد ۽ انٽر جي تعليم بهاءُ الدين ذڪريا ڪاليج ۽ ڊي. جي ڪاليج مان حاصل ڪئي. ڪم جي شروعات 24 سالن جي عمر ۾ 1948ع کان لاڙڪاڻي کان ڪئي، تنهن کان پوءِ ستت

ئي 1949ع ۾ شهدادڪوٽ ۾ پوليس پراسيڪيوٽر جي عهدي تي فائز رهيو. هُو 1952ع ۾ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو امتحان پاس ڪري سول جج ڪپرو (سانگهڙ) مقرر ڪيو ويو. 1972ع ۾ ڪيس سنڌ اسيمبليءَ جو سيڪريٽري فائز ڪيو ويو تنهن کان پوءِ جمال ابڙو مختلف عهدن تي پڻ مقرر رهيو. سندس وفات 30 جون 2004ع تي ٿي. جمال ابڙي کي ادبي پورهئي عيوض 2004ع ۾ صدارتي ايوارڊ براء حسن ڪارڪردگي سان نوازيو ويو. هُن ڪهاڻين لکڻ جي شروعات 24 سالن جي عمر ۾، 1949ع ۾، ڪهاڻي ”هُو حر هو“ سان ڪئي. سندس ڪهاڻين کي سنڌي ادب ۾ ترقي پسنديءَ واري نظريي تحت ڪنيو وڃي ٿو. سندس ڪهاڻين جي ٻولي نج سنڌي، عام ۽ بلڪل سولي آهن. ڪيس عوامي ڪهاڻيڪار چئجي، ته ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو. درحقيقت، جمال ابڙي جو شمار انهن جديد ڪهاڻيڪارن ۾ ٿئي ٿو جن سنڌي ڪهاڻي کي نئين موڙ سان نئين راهه هموار ڪري ڏني، تنهن کان پوءِ انيڪ ڪهاڻيڪارَ پنهنجي قلم جي نوڪ سان سندس ڏسيل راهه تي نڪري پيا ۽ انهن ڪهاڻيڪارن پنهنجين ڪهاڻين ۾ اهڙا ته ڪردار تخليق ڪيا، جو اهي اسان جي معاشري ۾ جيئرا جاڳندا ۽ ساهه کڻندي محسوس ٿين ٿا. اهڙي ڪهاڻي يا افساني کي اسان ڪرداري ڪهاڻي يا افسانو به چئي سگهون ٿا. جمال جي افسانن ۾ حقيقت نگاريءَ ۽ ڪردار نگاريءَ کي تمام وڏي اهميت حاصل آهي. پشو پاشا ڪتاب پهريون دفعو 1959ع ۾ ڇپيو، تنهن کان پوءِ سندس اهميت کي ڏسندي مختلف وقتن تي ٻيهر ڇاپيو ويو. ان ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 1972ع، ٽيون ڇاپو 1976ع، چوٿون 1992ع ۽ ڇهون ڇاپو 2016ع ۾ شايع ٿيا. ان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت کي ڏسندي ان کي مختلف ٻولين ۾ پڻ ترجمو ڪيو ويو آهي. جمال ابڙي جي فن، فڪر ۽ لکڻيءَ جي حوالي سان، سماج اندر اهميت کي بيان ڪندي، ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي لکي ٿو:

”جمال ابڙو پهريون ئي فنڪار آهي، جنهن فن ۽ مقاصد ۾ ظاهر ظهور حقيقت نگاريءَ جو رواج وڌو. ڪانئس اڳ ۾ انفرادي ڪوششون ضرور ملن ٿيون، ليڪن انهن جي منظم وجود جو ثبوت ڪو نه ٿو ملي. جمال ابڙي وٽ حقيقت نگاري روسي اديبن وانگر بلڪل نوس شڪل ۾ ملي ٿي. هو پنهنجي ڪهاڻين جا موضوع سنڌي سماج جي تلخ حقيقتن مان کڻي ٿو جيڪي زندگيءَ جا نهايت ئي بد زيبا روپ آهن. جمال ابڙي هڪ اديب جي حيثيت ۾ محسوس ڪيو ته سنڌ جا ماڻهو صدين کان انڌن عقيدن ۽ رسمن جي اذيت ناڪ پيڙا ۾ مبتلا آهن. هن سنڌي ماحول ۾ جهاتي پائي ڏٺو ته ڪيس اهڙا ڪيئي

مجبور انسان ڦٿڪندا ۽ تڙپندا نظر آيا، جيڪي خود ساخته قانون ۽ سماج جي ٻي جوڙ ڀنڊڻ ۾ قاتل هئا، جتي ماحول جي خسته حاليءَ انسان جي جيئڻ ۽ وڌڻ ويجهڻ جي فطري امنگن ۽ خواهشن کي چيڀاٽي ڇڏيو هو. هن سنڌي ماحول جا قبيح لڱ ڪانڊاريندڙ ڏيک ڏنا، جتي ٻي ٻها انساني جانين جو ڍورن وانگر وڪرو ٿئي ٿو ۽ ٻانهون وڪامن ٿيون.“[1]

اهي سڀ رنگ سندس مشهور ڪهاڻي ”پيراڻي“ ۾ ڏسي سگهجن ٿا، جنهن ۾ ڪهڙيءَ ريت انسانيت جي لتاڙ ڪئي ٿي وڃي. هيءَ ڪهاڻي حقيقت نگاريءَ سان ڀريل ملي ٿي ۽ زندگيءَ جي هڪ تلخ حقيقت پڙهندڙن اڳيان رکي ٿي، ته ڪهڙيءَ ريت لاڏائو پنهنجي زندگي بسر ڪن ٿا. ان بابت ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي وڌيڪ لکي ٿو ته:

”پيراڻي“ جتي فطرت کان مجبور انسان کي ”ڪارو ڪاري“ ڪري ڪنو وڃي ٿو ۽ پنهنجي بهيمانه خواهش کي ڪوڙي انانيت جو ويس پارايو وڃي ٿو.“[2]

سندس ڪهاڻين ۾ ”شاهه جو ڦَر“، ”پشو پاشا“، ”بدمعاش“، ”ڪارو پاڻي“، ”پيراڻي“ ۽ ”پاشا“ شامل آهن. جمال ابڙي کي سنڌي ادب جي اُستاد افساني نگارن ۾ به ڳڻيو ويندو آهي. سندس افسانا فن، فڪر، مقصد ۽ موضوع جي تَناظُر ۾ لکيل آهن، بلڪِ هُن ٻين افساني نگارن وانگي هڪ ئي هنڌ ڳنڍ نه ڏني آهي. ”شاهه جو ڦر“، ”پشو پاشا“، ”بدمعاش“، ”پيراڻي“، ”خميسي جو ڪوٽ“، ”لاري“، ”بدتميز“ ۽ ”ڪارو پاڻي“ وغيره ۾ ڏتڙيل، هيسيل، هيڻاهين سماج جا عڪس چٽيءَ طرح ڏسي سگهجن ٿا. پروفيسر سليم ميمڻ لکي ٿو ته: ”حقيقت ۾ جمال، زندگيءَ جو ترجمان افساني نگار آهي. زندگي، جنهن جا اڻکٽ سلسلا، بي حساب جلوا ۽ ڪيئي رنگ ۽ روپا آهن، تن کي جمال ابڙي پنهنجن افسانن ۾ نهايت سادگيءَ، سچائيءَ ۽ اختصار سان پيش ڪيو آهي، جڏهن ته معاشرتي ڏاڍ، ڏتڙيل عوام جي اهنجن ۽ سورن، ڏکن ڏاکڙن، لاچاريءَ ۽ بي وسيءَ جي چٽڻ کي به نهايت اثرائتي انداز ۾ چٽيو اٿس.“[3]

سندس خيال روان بيان، ننڍين ننڍين جملن، سنڌي چوڻين، تشبيهن ۽ اَستعارن سان ٽِمٽار نظر اچن ٿا. هُن ٻاهر وڃڻ سان گڏ سنڌ جي ڪردارن کي به ترجيح ڏني آهي. جمال ابڙي جا افسانا سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل آهن جيڪي علامتي به آهن ته تصوراتي به آهن. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته: ”جمال هڪ اهڙي انسان جي نظر سان سماج ۽ اُن جي سٺن ۽ خراب ماڻهن کي ڏٺو جي جج جي سامهون اچن ته ڇا ٿئي؟ هُن جا ڪردار جي اَرڏا آهن ته سماج اُنهن جي ڪنڌ تي لَت رکي، اُنهن کي اهڙو بڻايو.“[4]

جڏهن تہ جمال ابڙو پيشي جي لحاظ کان جج هو ان ڪري هن انهن ڪردارن کي پنهنجن ڪهاڻين جا پلاٽ بڻايا، جيڪي ڪردار سندس چوگرد گهمندي ڦرندي لڳا، ۽ انهن ڪردارن کي هن محسوس ڪندي پنهنجي مشاهدي تحت تخليق ڪيا، ۽ انهن ڪردارن کي ويجهڙائيءَ کان ڏسي ڪري، پنهنجن ڪهاڻين ۾ جڳهہ ڏني، تہ پڙهندڙ هن پاسي بہ ڌيان ڏين، تہ اسان جي معاشري ۾ ڪوڙ ساريون بُرايون موجود آهن ۽ انهن براين جي پاڙپٽي سماج ۾ هڪ سڌريل نئون نظام جوڙيو وڃي. جمال ابڙي اهي ڪردار تخليق ڪيا جيڪي ڏوهارين، زميندارن، ڌاڙ، انياءَ، جبر ۽ سماجي اڻبرابريءَ واري ماحول ۾ مسلسل پيڙجي رهيا هئا، هن اهڙن ڪردارن کي تخليق ڪندي، انهن ڪردارن کي قومي ڌارا، ذاتي ۽ انفرادي حيثيت ۾عوام اڳيان نروار ڪيو. ان کان سواءِ نسلي يا خانداني حالتون بہ ڪردار کي تخليق ڪنديون آهن ۽ جمال ابڙي بہ اهڙا ئي ڪردار تخليق ڪيا، جن ڪردارن کي نفسياتي حوالي سان، هر پاسي کان جاچي ڏٺو پوءِ انهن ڪردارن کي تخليق ڪيو جيڪي سندس ڪهاڻين جا موضوع آهن. جنهن ۾ مقامي رنگ چٽو ملي ٿو. هتي اسان سندس ڪهاڻين جو مختصر جائزو بيان ڪنداسين.

”مان مڙد“: هن ڪهاڻيءَ ۾ جمال ابڙي انڌي قانون کي پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ انسانيت نالي جي ڪا بہ شيءِ موجود نہ آهي. ماڻهو ماڻهو کي ائين ٿو کائي جڻ تہ اڳيان انسان نہ، جانور بيٺل اٿس. ظالم ڪير بہ ٿي سگهي ٿو. ان لاءِ ضروري ناهي تہ اهو ڪو مرد هجي. هن معاشري ۾ ظالم عورت بہ ٿي سگهي ٿي. هر طرف انڌير نگري جو راڄ، راڪاس وانگي ماڻهوءَ جي پُٺيان آهي. شريف ماڻهو هر جاءِ بي وس ۽ لاچار آهي، ۽ ڪميڻا ماڻهو پيا هر جاءِ تي حڪومت ڪن. جيئن وڻين، تيئن پيا ڪن ڪين ڪابہ جهل پل ڪانهي ملڪ جو ڪو بہ نظام ڪونهي، جنهنڪري چورن حوالي ملڪ جون واڳون ڪيون ويون آهن.

> ”ٻيهر پڳس. ساڳي ڪار، جنهن جي هٿ چڙهان، سو چار ڏينهن رهائي وڪڻيو ڇڏيم. انڌير نگري هئي. ڌڪا ٿاٻا کائيندو، چورن وانگر وِڪامندو اچي، هڪ نئين قبيلي ۾ نڪتس. اتي جي سردارڻ جان تان چڳيري ننڍي نيٽي هئي. هن کي مان وٺي ويس. ڪٽي نڪاح ۾ آندائين. مان بہ رلي رلي ٿَڪو هئس، بغاوت ۽ ڪشمڪش چڙهيون هٽي مري ويئي. مٿي ڇانوَ ڪري ويهي رهيس.“(5)

هتي پيار ۽ خلوص جو ڪو بہ ملھ ڪونهي. هتي بدڪردار ماڻھن جي ضرورت آهي. شريفن جي نہ!

"بدتميز": هن ڪهاڻيءَ جي اندر ڊاڪٽر جهڙي پيغمبري پيشي کي ڏيکاريو ويو آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽرسماجي اٽبرابريءَ جي ڪردار تي بيٺل نظر اچي ٿو جنهن وٽ ماڻهوءَ جو ڪو بہ قدر ڪونهي، جنهن وٽ صرف ۽ صرف ڪرسيءَ جي اهميت آهي. ماڻهو پيل پيا مرن، تنهن جي ڪا بہ ڳڻتي ڪانهي، بس سندس ڪيسو گرم رهي، ان جي ڪيس ڏاڍي ڳڻتي رهي ٿي، ۽ جنهن ماڻهو وٽ ڪجهہ ناهي،غريب آهي، اُن سان ڇڻ تہ ڪاريهر وارو وير اٿس. جنهن وٽ ڪرسي ۽ دولت آهي اُن اڳيان اِهي مسيحا ڇڻ انهن جا غلام هجن.

"مان مئجسٽريٽ آهيان. پئسي وارو آهيان. مڇيءَ ماني وارو ۽ ڪجهہ هلنديءَ پڄنديءَ وارو. منهنجي ڪِڪڙي بيمار ٿي پيئي. سچ پئي لڳو پڄندو ڊاڪٽر ڏي ويس. ڊاڪٽر صاحب جي ڪمائيءَ جي سيزن، موسم هئي، ڪُتو نہ ٿي پڳو. نرڙ ۾ گُهنج، چِڙيو چڙيو ٿي ويو. مريض پڇ پڇ تي، دڙڪن تي. مون کي ڏسي مشڪيو "اچو سائين!" دلداري ڏيئي چيائين. "اجهو ٿا هلون!" تڪڙ ڪانہ هئي، ويهي رهيس. چيو مانس، "پلي ڪم اُڪلائي وٺ."[6]

هن ڪهاڻي مان اِهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ اسان جي سماج اندر پئسي جي هوس، ماڻهپي جي ڪوٺ ۾ انسانيت کي وساري ڇڪي آهي. بس ماڻهو هن وقت مال ميڙڻ جي پنيان لڳي پيو آهي، اُها پلي حرام جي دولت ڇونہ هجي.

"پِيراڻي": هن ڪهاڻيءَ جي اندر بک، بيوسيءَ ۽ لاچاري کي بيان ڪيو ويو آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ لاڏائن کي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪي پيٽ جي باھ کي اُجهائڻ جي لاءِ پنهنجين نياڻن کي چند ٽڪن جي عيوض وڪريو ڇڏين. انهن سان ڪهڙي حالت ڪئي وڃي ٿي، تنهن کي سامهون رکيو ويو آهي. هيءَ هڪ جاندار ڪهاڻي آهي جنهن ۾ ماءُ جي پنهنجي، اولاد لاءِ محبت کي ڏيکاريو ويو آهي. ليڪڪ هڪ هنڌ ڏيکاري ٿو تہ:

"پَٽ ۾ پيل پيراڻيءَ کي لالوءَ جي پيءُ جهليو. پيراڻيءَ جي پيءُ جي نڪ ۾ اکين جو پاڻي سندس ڏاڙهيءَ مان ٿي ٽمڪيو ۽ ڦٽڪندڙ زال کي پئي جهليائين. لڏ رواني ٿي، پيراڻيءَ اوباسين ۾ "ابا ۽ اما" پُڪاريو. ماڻس کي گهلنيدا ويا ۽ پري کان آواز ايندو رهيو "او جِي خدا، منهنجو پيراڻي نديڙو!... او ٽڪر کي باھہ لڳي...، سنڌ وسي...، منهنجو پيراڻي نديڙو!" هن وار پئي پٽيا."[7]

جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ تخيل جي اُڏار حقيقت پسنديءَ سان نظر اچي ٿي. ڪردار جي جون ڪيفيتون ۽ مڪالما وقت ۽ حالتن پٽاندر آهن.

”شاهه جو قر“: هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ سيد جي ڪردار کي وائکو ڪيو ويو آهي، جنهن کي سماج جي اندر وڏي عزت وارو لقب مليل آهي. کيس پنجتن سان شجرو جوڙڻ جي ڪري سڀ ڪو عزت جي نگاهه سان ڏسندو آهي. کيس پاڻ کي سڀ جڳائي جيڪو وٽيس سو ڪري، کيس ڪوبہ روڪڻ يا ٽوڪڻ وارو ڪونهي. پاڻ کي ٻئي جهڙو سمجهي ئي ڪونہ ٿو.

> ”پر اڄ سندس مقابلو ڪنهن ٻئي جانور سان هو. ٻگهڙ واري رومڙ ڪيو سڌو هليو آيو ”اُمتڻ تي اهلبيت کي مامو ڪري؟“ هڪ ئي لت سان ممڙي ليٽڙيون پائيندي ويئي. ڪانئس هڪ دانهن نڪتي، ”شائين!“ شاهہ سڄو ڪاوڙ ۾ پٽي ڏڪيو. چٹن تي جهليس. چي، ”... اهلبيت کي مامو! ... اهلبيت کي مامو!“ جيئن شاهہ ان تي غور ڪيو تيئن تي کيس اها گار وڏي نظر آئي.“[8]

ذات پات ۽ ننڍ وڏائيءَ جو فرق انسان ذات جي، انسانيت تي هڪ بد نما داغ آهي، سڀئي مخلوق خدا جي تخليق ڪيل آهي، جڏهن ان وٽ ڪو فرق ڪونهي، تہ انسان ذات پاڻ کي سيد ۽ اُمتي جي ويڇي ۾ وجهي، چو غلطان تي رهيو آهي! سنڌ جي سيدن جو اهڙو رويو، جيڪو هو پاڻ کي سيني کان اُتم ۽ اعليٰ تصور ڪري ٿو اهائي سوچ برتريءَ واري رويي ۾ مبتلا ڪريس ٿي، جڏهن تہ ماڻهو پنهنجي محبت ۾ ڪين مانُ ۽ مرتبو ڏئي ٿو.

”بدمعاش“: هن ڪهاڻيءَ ۾ غربت، مسڪيني، لاچاري ۽ سماج طرفان مليل زخم ڏيکاريل آهي، جنهن ۾ نفرت، ڌڪار، ويڳاڻپ ۽ پنهنجن پراون جا سور اٿس. خاص طور تي، سماج اندر انڌن ڪارن ڪرتوتن کي لڪائڻ لاءِ جيڪي عام ماڻهو تي ظلم، کيس يا ڏاڍ ڪيا وڃن ٿا تن کي وائکو ڪيو ويو آهي، تہ شريف کي هرويرو تنگ ڪري وڏيري يا پئسي واري کي خوش ڪرڻ لاءِ اجايا سجايا الزام لڳائي، قابو ڪرايو وڃي ٿو. هن ڪهاڻيءَ جو خاص مقصد آهي. هن ڪهاڻي جو هيرو چئجي يا وري غنڊو؟ جنهن جمندي سور ڏٺا ۽ سڄي حياتي انهن سورن ۾ گذاريو جيڪو زخم کيس سماج ڏنو. هن ڪهاڻيءَ ۾ جمال ابڙو هيري جي مظلوميت کي هن ريت بيان ڪري ٿو:

> ”کيس سنٽر جيل موڪليو ويو لولو جمعدار جيلر ٻڌجي چڪو هو هن کيس چوڪنيو ٻڌايو. کيس اگهاڙو ڪرايو ۽ کيس ڏنڊي لنگهائي. هن کي اونڌو

ڪري سنتر جي وڻ ۾ لڙڪايو ويو. سندس ڏندڙي ڪڍي ويئي. رت وهي هليو. چيائون تہ سوري هيس. لولي جيلر ڪيس ٽڏو هنيو چيائين، ”بدمعاش!“[9]

هن ڪهاڻيءَ ۾ سماجي اڻبرابري ۽ ڏاڍي جي لٽ ڪي بہ مٿا ڏيکاريو ويو آهي.

”مُنهن ڪارو“: هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڳوناٽو ماڻهو ڏيکاريو ويو آهي ۽ جڏهن هُو تهذيب يافتہ، پڙهيل، لکيل ماڻهن ۾ اچي ٿو جتي انساني وقار ۽ ماڻهوءَ جي اهميت ڪي ڏيکاريو ويو آهي، تہ هن جديد دور ۾ بہ انسانن جي روپ ۾ رهزن موجود آهن. هڪ پنج وقت نمازي دينو جنهن سان قانون جي رکوالن جيڪا جُٺِ ڪئي سا ڪنهن کان لڪل يا ڳجهي ڪين آهي. قانون جا رکوالا ئي، جڏهن قانون هَٿَ ۾ کڻن تہ پوءِ عام ماڻهوءَ جو ڇا ٿيندو. انڌي عقيدي کي واڪو ڪيو ويو آهي، تہ ماڻهوءَ وٽ ماڻهوءَ جي ڪا بہ عزت ڪانهي رهي، رڳي کوکلا لفظ بچيل آهن. ماڻهوپڻ مري ان جي ڪا بہ ڪنهن کي پرواهہ ڪانهي، بس ڳٽتي غلط ريتن، رسمن کي بچائڻ جي آهي. هن ڪهاڻي ۾ جمال ابڙو لکي ٿو تہ:

”پري وڻن جي وچ ۾، قبي جي اندر ، پٿرن مٿان ڏيئن جي جهرمر ۾ قيمتي پڙ تجلا ڏيئي رهيو هو. سنها سنها تجلا! جڻ تہ سُيون هيون، خناق جون سيون! ٻاهر مواليِن جا ٺمڪڙا پئي پيا. پِير ڏني جي جِمر تي، الله ڏني جي موت تي. سُلفين جا دگاڙا ٿي لڳا، پير سائين منل جا دنبا ٿي هنيائون. دين محمد جا نالا وٺي لعنتون ٿي موڪليائون.“[10]

هن ڪهاڻيءَ ۾ جيئري انسان جي ضرورت کان وڌيڪ مُدي خارج ريتن، رسمن ۽ مٽيءَ جي ڍير سجاوٽ کي اهميت ڏني وئي آهي.

”هُو حُر هو...“: هيءَ ڪهاڻيءَ ۾ انگريزن ۽ حرن جي وچ ۾ ٿيل جنگ ۽ مقابلن کي ڏيکاريندي، ورهاڱي کان پوءِ جي حالتن کي پڻ فوڪس ڪيو ويو آهي. جيڪو انگريزن ظلم، ڏاڍ ڪيو. تنهن کي واڪو ڪيو ويو آهي، تہ ماڻهن ڪيئن انهن جي ظلم کان تنگ ٿي هٿيار هٿن ۾ کنيا، تن کي قانون جي رکوالن ڌاڙيل، رهزن ڄاڻائي مارائي ڇڏيو.

”اج خيري تي گهيرو هو. بندوق، بم، مشين گنون ۽ اسٽين گنون – چاليهہ ملٽريءَ جا جوان، هوائي فير ڪري خيري کي اطلاع ڏنو ويو. جڻ تہ سُتل شينهن جاڳيو. گولين جا مينهن وسي ويا. خيري، حسينہ جي منهن تي محبت جي آخري مهر هنئي ... گوليءَ جو جواب گوليءَ سان ۽ بم جو جواب بم سان.

حسينہ مُشڪندي ڪيس گوليون ڏيندي رهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ مقابلو هليو... ۽ هڪ آخري بم خيري جي بدن سان ٽڪر کاڌو... حسينہ ڳيپير ٿي وئي ۽ ڇهن مهينن جي ولي عهد زور سان زمين تي ڇڙهيون هنيون.“(11)

هن ڪهاڻيءَ ۾ انساني جذبن جي قتلام ۽ قانوني هڪ هٿيءَ کي ڏيکاريو ويو آهي.

”ڪارو پاڻي“: هيءَ ڪهاڻي ٻوڏ جي تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي ڪهاڻي آهي، جيڪا مڪمل طور تي سمجهاڻي واري ڪهاڻي آهي. قدرت جي طرفان ستم ظريفي جي هڪ ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڏک، سور، ماڻهن جانورن جي مرڻ ۽ تڪليفن ۾ ڪيئن ٿو پنهنجو پنهنجي کي وساري ويهي. ماڻهو بي گهر در در جون ٺوڪرون کائڻ تي مجبور ٿي ٿا وڃن. غربت کي ڏيکاريو ويو آهي، تہ ٻوڏ ڪيڏيون تباهيون آڻيندي آهي.

”ماڻهو ويچارا دربدر ۽ بي گهر ٿي ويا. سرڪار تقاوِيون ڏنيون. وڏيرن شهرن ۾ وينئي ئي ڳوٺاڻن جو حصو ورتو ڪامورن ڪمدارن جاوا ڪيا. سندن ٻيگهي مچي ويئي. ويا ڏکويلن کي ڏکائيندا، ۽ مئلن کي ماريندا.“(12)

هن ڪهاڻيءَ ۾ انساني بي وسي ۽ لاچاري ڏيکاري وئي آهي، اهو ئي پاڻي جيڪو زمينن ۽ انسان جي ضرورتن کي پوروڪري ٿو پر جڏهن ٻوڏ جي صورت ۾ اچي ٿو تہ اچو اُجرو پاڻي ڪارو بڻجي وڃي ٿو. اهڙي بي وسيءَ جي حالت ۾ وڏيرا ۽ ڪمدار، پنهنجي حرص کي ويتر وڃن وڌائيندا، ڪين غريبن جي ڏکن ڪابہ پرواهہ ناهي هوندي.

”مهرباني“: هن ڪهاڻيءَ جو خاص موضوع سرمائيداري آهي، جيڪي ٻاهر رهن ٿا، ۽ جڏهن پنهنجي ملڪ موٽي اچن ٿا، تہ پنهنجي ملڪ کي ناهڻ بدران اتان جي ڳالهہ ڪندا تہ فلاڻي ملڪ ۾ هيڏي ترقي آهي، فلاڻي ملڪ ۾ هيڏي ترقي آهي. هتي ڏسو ساڳي حالت ساڳي بدبو ساڳيا ماڻهو ۽ ساڳيون ڳالهيون، ڪنهن ڪم جا نہ ڪار جا. غريب هن سماج ۾ ڇميو ڇو آهي! هن کي جمڻ شرط ئي ماري دفنائي ڇڏڻ گهرجي! جڏهن تہ پنهنجي هوس کي پوري ڪرڻ لاءِ اُهي پيپ وڌا ۽ سرمائيدار ماڻهو غريبن جي عزت سان کيڏڻ ۾ بہ عيب نٿا سمجهن.

”تون پِنين ڇو ٿي؟“

”ڇا ڪجي صاحب؟“ هن سڌو جواب ڏنو.

”تنهنجو مڙس ڪٿي آهي؟“

"منهنجي شادي ڪانه ٿي آهي. بابُو صاحب، پيسو!"

اسان جي اکين ۾ شرارت ڀرجي آئي. سڀ مُشڪڻ لڳاسين. "پوءِ تو هي پُٽ ڪٿان آندو؟"

هن ڪنڌ لاڙي نماڻين اکين سان اسان ڏي نهاريو "اها اوهان صاحبن جي مهرباني آهي، بابُو صاحب!"(13)

سماج اندر سڀ ڪان خراب ۽ ڪِريل حرڪت غريب جي بي وسيءَ ۽ غربت جو ناجائز فائدو ڪڻڻ آهي ۽ اهڙو ئي فائدو ڪو بابو صاحب فقيرياڻيءَ جو ڪڻي ٿو. هي سماج غريب ڪان جيئڻ جا وسيلا ته ڪسي سگهي ٿو پر سچ ڳالهائڻ جي سگهه ڪوئي ڪسي نٿو سگهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جون آخري سٽون سماج جي حقيقت کي ننگو ڪري ڇڏن ٿيون، جيڪي هن ريت آهن:

"اسان کي جڻ ته ڪنهن ٺقڙ هٽي ڪڍي، ڪپڙا لاهي وڌا، ننگو ڪري ڇڏيو. مٿي ۾ ڦيريون اچڻ لڳيون، ته اسين بہ بدبودار گند ۾ سرڪندڙ ڪينئان هٽاسين، سُرهاڻ مان بي خبر، انڌا، ٻوڙا، جهل جا ابا!" (14)

شيون جيئن ٻاهران ڏيک ڏينديون آهن، ضروري ناهي ته انهن جو اندر بہ اهڙو هجي. هن ظالماڻي سماج جو ٻاهريون ڏيک ڪيڏو بہ خوبصورت هجي، پر اندر غلاظت سان ڀريل هوندو اٿس.

"خميسي جو ڪوٽ": هن ڪهاڻيءَ ۾ مفلسي ڏيکاريل آهي ته غريب ويچارو غربت ۽ بيماريءَ جي هٿان ڪهڙيون ڀوڳنائون ڀوڳي ٿو. جمال ابڙي جي هيءَ ڪهاڻي هڪ ڪرداري ڪهاڻي آهي، ۽ اهڙو ڪردار سنڌ جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پسي سگهجي ٿو. سموري ڪهاڻي جتي غربت جو داستان ٻڌائي ٿي، اتي ئي سماج جي رائج ڀٽي معيار کي بہ اگهاڙو ڪري ٿي. ليڪڪ جيڪو پنهنجي اکين سان ڏٺو آهي، سو ئي پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو اٿس.

"ٻئي ڏينهن وري ساڳي ڪار، ٻاهر نڪتس ۽ خميسي رڙ ڪئي، "آ ملان!" ۽ وٺي ڀڳو خبر نہ آهي هن کي مُلان سان اهڙي نفرت ڇو هئي. پهر سج نڪرڻ ڏاري مان خميسي جي گهر وٽان لنگهيس. ڇنل کٽ تي اس ۾ پراڻيءَ رليءَ هينان ويڙهيو سيڙهيو پيو هو. ماڻس ڇيڻا ڪيندي چيو:

" مال وٺي موٽيو آهي ته ٻيڻو ٿي ڪِريو آهي، ٽُڪر بہ نہ کاڌائين. مهيني ڪان ٻيئڙ ٿو اچيس، مُلان نورل ڪان ڌاڳو ٻڌايو بہ هو مانس!" مون بہ رلي مٿي ڪٽي ڏٺو.

انهيءَ ڦاٽل ڪوٽ ۾ پيرين اگهاڙو خميسو پيو هو. سندس ڪارو رنگ اڃا به ڪارائجي ويو هو. اکيون ڳاڙهيون ۽ مغز باهه. سندس ڪليل وات مان گجي ٿي وهي. اکيون ڦري ويون هئس ۽ سندس اڇا سهڻا ڏند پوائتا ٿي لڳا. مون دانهن ڪئي، ماڻس پڄندي آئي."[15]

هيءَ ڪهاڻي ڪردار نگاريءَ واري ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ جمال ابڙي پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي.

"لاري": هن ڪهاڻيءَ ۾ غريب ماڻهن جي سفري سهولتن ۽ حڪومت طرفان بي ڌيانيءَ جي ڪري غريب عوام جن مشڪلاتن کي منهن ڏئي رهيو آهي انهن ۾ هڪ ناسڪ روڊ ۽ سفري سهولت جي حوالي سان ڪي به اُپاءَ ورتل ناهن. حڪمران ننڍ جون گوريون کائي سمهي رهيا آهن. اسان جا ڪامورا ڪيسا ڀرڻ ۾ رُڌل آهن ۽ انصاف ڏيندڙ عدالتن جو حال به پورو آهي. بس جتي ڪٿي ہٿو معيار پيو هلي، پوليس وارن مان ڪا به چڱائيءَ جي اُميد نٿي ڪري سگهجي. اُهي به وڏيرن ۽ پوتارن جا ڪمدار بڻجي چڪا آهن. "غريب مئو جڻ ڪتو مئو". قانون جا رکوالا "مرڻو به ڪائن ته پرڻو به". آزار ۾ صرف ۽ صرف غريب ماڻهو جنهن جو واهي نه واهي. جيئن ڳوٺن ۾ پوليس وارا ته ٺهيو انهن جا مٽ مائٽ به ڪنهن بس واري کي ڪرايو ڪانه ڏين. اهڙي منظر ڪشي هن ڪهاڻي ۾ نظر اچي ٿي.

"لاريون ڀڳل، رستا ڦِٽل، نه وڻ نه ٽڻ، مٿان مڏيءَ ڪاتيءَ سان ڪوس، هڪ ننڍي نيتي ڪان رهيو نه ٿيو "يار وزير وڙا پنهنجا ته به ههڙو ويل!" هڪ ڳوناڻي سندس هٿ کي وٺي زور ڏنو "زور آور! پانڊوئي نه ڦوڙ وڏيرا! وزير واپاري، ڳالهه مڙيئي ڳنڊي پئي اٿئي!" ائين چئي ڪٽي اک ڀڳائين."[16]

هن ڪهاڻيءَ ۾ ڳوناڻي لاري جي منظر ڪشي ٿيل آهي ته ڪهڙي طريقي سان هيڻان مٿان سٽل هوندي آهي، ماڻهو نه جڻ ڏور سفر ڪندا هجن. جڏهن ته عوام کي ڪنهن وٽان به ڪجهه ناهي ملڻو غريب ڪلهه به غريب هو ۽ اڄ به غريب آهي ۽ هميشه ئي غريب رهڻو آهي. ڇو ته اسان جا ڪامورا، وڏيرا، حڪمران سڀ غريبن جا دشمن آهن، اهي ڪنهن جا به ناهن ۽ انهن مان ڪنهن کي به چڱائيءَ جي ڪا به اميد رکڻ نه گهرجي. غريب ماڻهن کي پنهنجي قسمت بدلائڻ لاءِ پاڻ کي سوچڻو پوندو.

"پِشُو پاشا": هيءَ ڪرداري ڪهاڻي آهي، جيڪا جاگيرداري نظام خلاف هڪ آواز طور پيش ڪيل آهي، جنهن لاءِ جمال ابڙو خود لکي ٿو ته:

”پِشو پاشا هڪ مثبت ۽ کليل ڪردار آهي جو اتساهه (Inspiration) لاءِ چوڦير ۽ مٿي کليل فضائن ۽ زميني حالتن کان متاثر ٿي عوام جي رهبري ڪري قربان ٿي ٿو وڃي.“[17]

پر ان حوالي سان وري شمس الدين عرساڻي صاحب جن هتي هيئن لکن ٿا ته :

”پشو پاشا“ وڏي حد تائين هڪ مناسب ۽ سهڻو ارتقائي ڪردار چئي سگهجي ٿو جنهن جو انجام به منطقي طور غلط ناهي. ليڪن پشو پاشا ۾ ظاهري عيب اهو آهي، جو ساڳيو ڪردار ڪنهن اجنبي ماحول جو لڳي ٿو. جمال ابڙي جي اها واحد ڪهاڻي آهي، جنهن جو پس منظر سنڌ سان واسطو نٿو رکي. حقيقت نگاريءَ بدران ان ڪهاڻيءَ جو پلاٽ محض خيالات ۽ تصورات تي ٻڌل آهي، جنهنڪري ان ۾ هڪ فئنٽسي جي خصوصيت پيدا ٿي پئي آهي.“[18]

”پشو پاشا“ جو ڪردار اسان کي هن سماج مان ملي ٿو ڇو ته جڏهن عام ماڻهو تي ظلم وڌي ۽ هر پاسي کان انصاف جي اميد پنهنجي موت پاڻ مري، ته انهيءَ ماحول ۾ وري پشو پاشا جهڙا ڪردار جنم وٺندا آهن. هيءَ ڪهاڻي وڏيري ۽ پشو پاشا جي چوگرد گهمي ٿي. وڏيري جي ظلم، ستم، انياءَ ۽ ڏاڍ کان تنگ ٿي ڪري پشو پاشا ان خلاف اٿي کڙو ٿئي ٿو جنهنڪري وڏيرو ڪيس پسند نٿو ڪري. قانون جي بالادستي ته قانون به انهن جو آهي، جنهن وٽ پئسو يا داٻو آهي. هن ڪهاڻي ۾ جمال ابڙو لکي ٿو ته:

”حيوانيت ڦٽڪڻ ۽ ڇڙٻون هڻڻ لڳي. وڏيرن ۽ وياج خورن، نانگن ۽ سانڊن وانگر ڳوناٺن جي ٻڌل ڪوٽ ۾ ڏرڙ ۽ ڪوڙا ڪوٽڻ گهريا. پر پِشُو ۽ پئنچات سندن ڏند ڀوڙي ڇڏيا ۽ چنبا پيچي وڌا.“[19]

هن ڪهاڻيءَ ۾ جتي حقيقت نگاري آهي، اُتي تخيل جي اُڏار به نظر اچي ٿي. جمال ابڙي جي اها ذاتي خواهش آهي، ته سنڌ جا سمورا ڏکويل ڪردار، سماج خلاف اُٿي کڙا ٿين. جڏهن ته اسان کي هن ڪوڪلي سماج ۾ اهڙا انيڪ ڪردار ملن ٿا ، جن پنهنجي خود داري ۽ غربت ڪري آڻ ناهي مڃي ۽ ظلم خلاف هر وقت اُٿي بيهن ٿا. پشو به هڪ اهڙو ئي ڪردار آهي، جيڪو اسان جي معاشري سان ئي واسطو رکي ٿو.

”پاشا“: هن ڪهاڻي ۾ هڪ ارڏي ڪردار کي ڏيکاريو ويو آهي. هيءَ اصل ۾ مئڪسم گورڪيءَ جي لکيل ڪهاڻي آهي، جنهن جو ترجمو انگريزي زبان مان ٿيل

آهي. هڪ شوخ طبيعت معاشري جو ستايل. جيڪو هن معاشري مان سکيو سو ئي موٽائيندو رهيو. هي ڪردار ماڻهن جو ستايل ۽ هر ڪنهن کان پري پري رهڻ ڪري ۽ شراب نوشيءَ جي ڪري، سيني کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو. جڏهن پاشا گذاري ويو تہ سندس هڪ وفادار ساٿي ڪتو جيڪو سندس قبر تي ويٺو رهيو.

"پاشا کي قبر داخل ڪيو ويو. سڀ هليا ويا. سندس ڪتو ويٺو رهيو. تازي نڪتل مٽيءَ تي ويهي رهيو. خاموشيءَ سان قبر کي پئي سنگهيائين. ڪنڌ مٿي ڪري ڪُوڪر ڪيائين. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ ڪتي کي بہ ڪنهن ماري وڌو."[20]

هي ڪردار سماجي ويڳاڻپ جي ڪري تنهائي پسند بڻجي ويو ڪردار جو سمورو ڪروڌ سماج تي ڇوهہ ڇنڊي ٿو.

"سِينڌ": هن ڪهاڻيءَ ۾ خارجي قوتن جي ويڙهہ ڏيکاري وئي آهي، جنهن ۾ ڪارو ڪاري جهڙي ڪُڌي رسم ڏيکاري ويئي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ معاشري جي اندر جيڪو عورت کي مان ۽ مرتبو ڏنل آهي، تنهن کي جمال ابڙي خوبصورت نموني سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هي معاشرو مردن جو معاشرو آهي، هن معاشري ۾ عورت کي ڪا بہ عزت ملڻ ڪانهي. عورت ويچاري عورت ئي آهي، جنهن جي ڪا بہ مرضي ناهي ۽ هي اهو دور هو جنهن ۾ هن موضوع تي تمام گهڻو لکيو ٿي ويو جنهن لاءِ جمال ابڙو صاحب لکي ٿو تہ:

"هي ڪهاڻي "سينڌ" مون ان دور ۾ لکي جڏهن جنسيات جي موضوع تي لکڻ فيشن ٿي پيو هو. جنسيات هڪ مقدس ۽ بامقصد موضوع آهي، جنهن ۾ اگهاڙپ ۽ چسڪي بازي خيانت آهي. مون سينڌ ڪهاڻي لکي اصل مسئلن ڏانهن رخ موڙيو."[21]

ڪهاڻي "سينڌ" اسان کي حقيقي ڪهاڻي لڳي ٿي، ڇو تہ هي مسئلو اڄ بہ اسان جي معاشري ۾ موجود آهي. اڄ جي جديد معاشري ۾ عورت اڄ بہ هيسيل رهي ٿي ۽ مرد ڇڙواڳ، جنسي لذت لاءِ هر در تي نوس نوس ڪندو رهي ٿو. مرداڻي سماج جي هن ڀٽي رويي، سماج جون پاڙون کوکليون ڪري ڇڏيون آهن.

"لاٽ": هن ڪهاڻيءَ جو موضوع لاڙ جا غريب، مسڪين ۽ ڏتڙيل ماڻهو آهن، تہ اهي لاڙ ۾ ڪيئن زندگي گذاري رهيا آهن. انهن جي گذر سفر جو ڪهڙو طريقو آهي؟ انهن

سمورن مسئلن کي فوڪس ڪيو ويو آهي. بي وسيءَ، لاچاري، غربت ۽ مفلسي ۾ هتان جا ماڻهو ڪهڙي ريت زندگي گهاري رهيا آهن!

”پر ۾ نهندڙ رستي تي متيءَ جو ڪم پئي هليو. لاڙ ملڪ ۾ جِت چوري ۽ پنگ جي عام ۽ کلم کلا بازار لڳندي هئي، اتي چند غير تمند انسان تغاريون ڍوئي مزدوري ڪري رهيا هئا. ساران ۽ هُو ساڻن شامل ٿي ويا. ڪوڏر جي هڻ هڻان، تغاري جي ڍوءِ ڍوئان، مڙس شل ٿي رهيا هئا. ٺيڪيدار صاحب ڪٽ تي ويهي، حقي جي گڙ گڙ ۾، ”شاباش! شاباش!“ جي اهم سخاوت نڇاور ڪري رهيو هو. هڪ شام تغاري ڍوئيندي ڍوئيندي هُو مري ويو. مزورن ڪم ڪٽي بند ڪيو. ڪٽي ڪيس پونگيءَ پيڙو ڪيائون.“[24]

هن ڪهاڻيءَ ۾ غريب ماڻهوءَ جي مفلسيءَ، لاچاري ۽ بيوسيءَ سان گڏ سندس خودداريءَ سان گڏ محنت واري عنصر کي به ڏيکاريو ويو آهي. انسان جي چاهي ته سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو بس اميد جو دامن ڪڏهن به پنهنجي هٿن مان وڃڻ نه ڏي. جمال ابڙي جي افسانن ۾ مڪالما نگاريءَ سان گڏوگڏ منظر نگاري به ڪمال تي پهتل آهي. سندس ڪهاڻين جا سمورا ڪردار، سماج سان نهڪندڙ آهن، جيڪي هينين طبقي سان واسطو رکن ٿا. جڏهن ته وچولي طبقي جي خوبين ۽ خامين تي چوهه پڻ ڇنڊيا اٿس. سندس ڪهاڻين جا ڪردار پنهنجي ذات ۾ هڪ وڏي معنيٰ رکن ٿا.

جمال ابڙي جي مختصر ڪهاڻين جي مشاهدي ڪرڻ ڪان پوءِ اها ڳالهه واضح ٿي وڃي ٿي ته ورهاڱي ڪان پوءِ جمال ابڙو اُهو واحد ڪهاڻيڪار آهي، جنهن جي ڪهاڻين ۾ نوان موڙ نوان لاڙا ۽ نئون فڪشن ملي ٿو.

حوالا:

1. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر: آزاديءَ ڪان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو، ڇاپو پهريون سيپٽمبر 1982ع، ص 368-369
2. ساڳيو، ص 369
3. ميمڻ، سليم، پروفيسر: جمال ابڙي جو افسانوي فن، ڪلاچي تحقيقي جرنل، شاهه عبداللطيف چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، جلد سورهون، شمارو: ٻيو، ڊسمبر 2013ع، ص 61

4. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر: سنڌي ادب جي تاريخ (جـُـلد ٽيون)، ڇاپو پهريون 2006ع، سنڌي لئنگويج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ، ص 75
5. ابڙو جمال: پشو پاشا ۽ ٻيون ڪهاڻيون (مان مڙد)، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو ڇاپو ڇهون، سال 2015ع، ص 29
6. ساڳيو (بدتميز)، ص 33
7. ساڳيو (پيڙاڻي)،ص 38
8. ساڳيو (شاهه جو ڦر)، ص 42
9. ساڳيو (بدمعاش)، ص 47
10. ساڳيو (منهن ڪارو)، ص 52
11. ساڳيو (هُو حُر هيو)، ص 55
12. ساڳيو (ڪارو پاڻي)، ص 59
13. ساڳيو (مهرباني)، ص 65
14. ساڳيو (مهرباني)، ص 65
15. ساڳيو (خميسي جو ڪوٽ)، ص_ 68
16. ساڳيو (لاري)، ص 72
17. ساڳيو(مهاڳ)، ص 15
18. عرساڻي، شمس الدين، آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر، ص 370_371
19. جمال ابڙو، پشو پاشا ۽ ٻيون ڪهاڻيون، ص 86
20. ساڳيو (پاشا)، ص 95
21. ساڳيو (مهاڳ)، ص 15
22. ساڳيو (فرشتو)، ص 105
23. ساڳيو (ماءُ جي جهولي)، ص 108
24. ساڳيو (لاٽ)، ص 113